

IVAN KARAMASOV

Nationaltheatrets åpne foredrag 7.mars 2009

Svein Haugsgjerd

Det er noe halsbrekkende i å skulle gi seg i kast med en psykologisk refleksjon over den diktete skikkelsen Ivan Karamasov, den mest gåtefulle av hovedpersonene i en roman hvor et dusin skikkelser er flettet uløselig sammen.

La meg derfor begynne med å skille psykologi som akademisk disiplin fra psykologi i bredere forstand, som den kunnskap om menneskesinnet som noen forfattere har greid å fremstille med en skarphet og dybde som gjør at deres verk overlever århundredenes gang. Dostojevski står i en særstilling i så måte.

Romanen ”Brødrene Karamasov” har en rekke særtrekk som gjør den til det jeg vil kalle en *ekte* psykoanalytisk roman. (I stedet for en psevdpsykoanalytisk detektivhistorie hvor psykologisk ”skarpsinn” løser gåten.) Hovedpersonene rommer, alle som en, hele spektret av lidenskap, dyder og laster. Forfatteren, selv tydelig til stede i teksten, lar personenes følelsesmessige drama visere seg i de tette, detaljert gjengitte samtalene. Deres sinnsbevegelser kommer til uttrykk gjennom de spontane følelsesutbruddene, heftige erklæringer fulgt av tilbakekallelser, utfall fulgt av anger, anklager fulgt av selvbebreidelser. Ikke uten grunn er det i teksten hyppige henvisninger til hysteri, overspenthet, affekt osv. Dialogene er teatraliske, ikke i betydningen *overdrevne*, men i betydningen *anskueliggjorte*. Personene røper det som foregår i dem på en måte som vi i dagliglivet skjuler for hverandre.

Derfor er også ærlighet, oppriktighet, den grunnleggende verdien i det universet som roman skaper. Sannheten frigjør og frelser. I den grad noen blir frelst i romanen, er det sannheten som frelser.

Men det er også en annen grunnverdi i romanuniverset: nemlig kjærligheten. Kjærligheten binder menneskene sammen, for evig, filtrer dem inn i hverandre, gjør det vanskelig for hver og en av dem å huske hva han eller hun selv sa og hva den andre sa. Derfor det en Aljosja, en Mitja, en Smerdjakov, en Grusjenka og en Katja i Ivan, og en Ivan i hver av dem.

Det store spørsmålet er imidlertid: kan sannhet og kjærlighet forenes, eller vil den ene alltid utelukke den andre? For å nærme oss dette må vi også forholde oss til hatet, ikke som kjærlighetens motpol men som kjærlighetens naturnødvendige følgesvenn.

Den uoppfylte lengselen etter kjærlighet skaper hat, hatet gjør en ond, og i ondskap påfører man andre lidelse. Å være vitne til all den lidelsen som finnes i verden tvinger det følsomme sinn til å identifisere seg, både med offeret og overgriperen. Dette gjør at man uunngåelig innser sin egen skyld, sin medskyldighet i hele denne verden av lengsel, skuffelse, hat og lidelse. Så sannheten fører til at man konfronteres med sin medskyldighet.

Som psykoanalysen viser også romanen at menneskets dypeste drift er å strebe mot å oppfylle sine potensialer til å være seg selv, eneansvarlig for sitt liv og dypt forbundet med andre. På den første sibirske psykoanalytiske kongress i Irkutsk 2006 holdt Neville Symington et foredrag om dette temaet, ikke med utgangspunkt i Freud men ut fra filosofen Soloviev. Det andre temaet i hans foredrag var skjebnens tilfeldigheter som en oversett faktor i psykoanalysen. I romanen fremstår Fjodor Pavlovitsj paradoksalt nok i sin uforutsigbarhet som en rullende klippeblokk som hans fire sønner rammes av eller kolliderer mot, hver fra sin vinkel, og som de dermed slynges bort fra, hver i sin retning. De fire brødrene kan dermed også sees som fire aspekter av en og samme person.

Det går an å se hele romanen som Dostojevskis egen selv-analyse, hvor han lar kreftene i sitt sinn kjempe med hverandre. Og det går an å se på hvert kapittel som lange, handlingsmettede drømmer som dels føyer seg etter og bygger på hverandre, dels kommenterer eller motsier hverandre. Men nå er det altså min oppgave å kommenterer denne ene skikkelsen som var han en levende person.

Ivans oppvekst

Men la oss da gi oss illusjonen i vold. Hvem var Ivan K? Sønn av den patetiske, ansvarsløse, forfyllede, sentimentale Fjodor Pavlovitsj som vi ser i fri dressur i denne oppsetningens første akt. Hans første kone, Adelaida, flyktet fra ham da sønnen Dmitrij var 3 år, og døde noe senere i ytterste fattigdom i Moskva, mens sønnen ble overlatt i tjenerparets varetekt. Fjodor Pavlovitsjs andre kone Sofia var 17 år da hun fødte Ivan. 3 år senere fødte hun Alexej, utviklet en såkalt hysterisk tilstand og døde i løpet av noen måneder. Hun ble for all ettertid omtalt av

ektemannen som "Skrika" på grunn av sine fortvilte skrik i de siste månedene av hennes korte og tragiske liv.

Ivan fikk altså en lillebror da han var 3, og mistet sin mor kort tid etter. Han ble etterlatt en arv på 1.000 rubler av morens fostermor og plageånd, generalinnen, som selv døde kort tid senere. Generalinnens slektning Jefim Polenov, bosatt i Moskva, tok seg av ham fra han var 4 til han begynte på gymnaset 13 år gammel. I gymnastide bodde han først hos en lærer, men flyttet så på hybel. Han studerte naturvitenskap, men etter to år studier begynte han å gjøre seg gjeldende som journalist og bokanmelder. En artikkel om spørsmålet om egne kirkelige domstoler gjorde ham for alvor kjent. Denne artikkelen var tvetydig, så vel kirkens menn som ateistene tok den til inntekt for sine respektive syn. Han hadde penger til et planlagt studieopphold utenlands da han plutselig bestemte seg til å dra hjem til sin far, der han ikke hadde satt sine ben på 18 år. Det viste seg senere at denne overraskende vendingen skyldtes at hans bror Dmitrij hadde bedt ham om å komme for å megle i striden mellom ham og faren.

Han var med andre ord en morløs, og i praksis også farløs ung mann, 22 år, som hadde slått seg frem til en posisjon som en lovende intellektuell ved å undertrykke følelsene, arbeide hardt og utvikle sitt intellekt i argumenterende og ironiserende retning.

Hjemkomsten

Ordet hjemkomst er ladet med sødmefylt lengsel, men også med risiko, fare og mulig forestående død. Hvorfor vender Ivan tilbake til faderhuset? Kanskje trengte han Dmitrijs oppfordring som et påskudd, men hva drev ham til å svare ja?

Er det for å søke svar på noe? Og i så fall: svar på hva? På spørsmålet: Hvem er jeg egentlig?

Er det for å ta et oppgjør? Og i så fall: oppgjør med hvem? Faren eller seg selv?

Er det for å forsøke å finne tilbake til noe dyptliggende, en skjult følelsesmessig grunnvoll?

Er det for å finne tilbake til den moren som fødte ham og det foreldrepåret som gav ham omsorg de første fire årene av hans liv, forut for katastrofen, forut for utdrivelsen av paradiset, forut for Kainsmerket i pannen? Merk det to ganger gjentatte: "Er vel jeg min brors vokter?" For til tross for at Ivan er den ytre sett vellykkete av de fire brødrene, har han gode grunner til å føle sjalusi overfor de andre tre, ja, selv overfor Smerdjakov som nyter en privilegert

posisjon som farens fortrolige, om enn hundsete slave, mens Ivan selv har vokst opp hos fremmede, uten ømhet og uten den ambivalens som følger med dyp tilknytning.

Har han vendt tilbake for å lete etter sin barnetro, troen på at det bak skjønnheten i verden, bak ”de klebrige skuddene på trærne om våren”, finnes noe som fortjener å kalles godhet, trofasthet og sannferdighet? Er han ute for å gjenfinne en barndommens musikk, en sang som er i stand til å lindre smerten over menneskenes grusomhet og dødens uavvendelighet?

Som ung og fremadstormende intellektuell ville han reise ut i Europa. Hva ventet han å finne der? Bare gravsteiner som forteller om et liv i kamp for sannhet og rett, sier han. I stedet ble det en reise tilbake til barndomshjemmets sydende heksegryte av lengsler og ydmykkelser, begjær og forbannelser, ekstatisk og hatefulle utbrudd, forstillelse, anger og bitre tårer. Noe i ham valgte Russland før Europa, tilskitnede følelser fremfor rensede tanker.

I fars hus

Forakten lyser ut av den stolt kneisende Ivan når han taust bivåner farens klovnerier, hans selvnýtende patos, snart smiskende, snart vulgær, snart selvmedlidende, og hans sadistiske ydmykkelser av småkårsfolkene, Smerdjakov (bokstavelig: den illeluktende) og Rakitin. Men han hankses med det smertefulle ved selv å identifisere seg med aggressoren, og fylle seg med forakt for deres svakhet.

Når han til slutt nedlater seg til å svare på farens mas, er det med en suveren mine som enda ikke har begynt å krakelere: ”Nei, det finnes ingen Gud. Nei, det finnes ingen udødelighet. Hvem som har holdt menneskeheten for narr i tusener av år – det må vel være Djevelen.”

Scenen avsluttes med farens spottende fortelling om den gang han spyttet på morens helgenbilde – Aljosjas mor som han omtaler ved kallenavnet ”Skrika”, fordi hun skrek ut sin fortvilelse den siste tiden hun levde. ”Men hun var jo også Ivans mor...”

På vertshuset

Sammen med den eneste Ivan kan føle godhet for, Aljosja, som i oppsetningen her er gjort blind for å understreke at han er mystiker (mystein = se med lukkede øyne), blir Ivan for første gang levende, myk, nesten gutteaktig. Han snakker om sin forbannede livstørst, ”som tross alt ikke er lav og gemen”. Han snakker om alt som er vakkert, vårens klebrige skudd,

den blå himmelen og ett og annet menneske som man av en eller annen totalt uforståelig grunn kan begynne å elske. Han gjentar, uten å vite det, Sosimas trosbekjennelse: ”Et godt menneske elsker livet.”

Men så dukker tankene på menneskenes grusomhet opp, her med fortellingen om generalen som lot jakthundene sine rive i stykker en 8 år gammel gutt som hadde kommet i skade for å kaste en stein på hans yndlingshund. Det kulminerer med at han kan akseptere Gud, men han kan ikke godta Guds verden. ”Hvis Djevelen ikke finnes og menneskene altså har skapt ham, da har de skapt ham i sitt bilde.”

Han fortsetter: ”Forstanden er en kjeltring, mens dumheten er likefrem og ærlig.” ”Av kjærlighet til menneskene vil jeg ikke ha Guds harmoni. Da er det bedre å bli stående ved mine uhevnede lidelser og min ulindrede harm.” ”Jeg fornekter ikke Gud, jeg sender bare høfligst inngangsbilletten tilbake.”

Ingen steder i verdenslitteraturen er menneskenes eksistensielle konflikt mellom lengselen etter det gode og fortvilelsen over menneskenes grusomhet fremstilt så krast som i de to brødrenes dialog. Ivan gestalter her menneskets mest grunnleggende konflikt, og hans egne ord beskriver denne tragiske innsikten bedre enn noen psykoanalytisk kommentar kan gjøre.

Smerdjakovs svikefulle avlytting av denne samtalen har i oppsetningen nærmest en mytisk karakter. Er Smerdjakov en person, eller er han en stemme i Ivans sinn? Er han representant for den ”fryktelige og kloke selvødeleggelsens ånd” som Ivan kaller ham i omtalen av den fremmede som fristet Jesus i ørkenen?

Sammenbruddet

I scenen mellom Katja, Aljosja og Ivan bryter det frem noe vi dunkelt har ant, noe som har bygget seg opp i det skjulte. Det utløses av Katjas kjærlighetserklæring til Ivan, og kysset som han begjærlig gjengjelder. Her er det en gjenklang av slutten på Ivans egen fortelling om Storinkvisatoren (som ikke er inkludert i sceneversjonen). Når Kristus vender tilbake en dag i Sevilla, forbanner inkvisatoren ham for at han ikke døde en gang for alle på korset, for menneskenes skyld. For de tåler ikke friheten, de vil ha mirakler og underkastelse.

Inkvisatoren beordrer Kristus brent på bålet samme kveld, men stanses av at Kristus uten et ord kysser ham å munnen. Og inkvisatoren avslutter med: ”Gå bort, gå bort, og kom aldri mer igjen, aldri...”

Hvordan skal vi forstå Ivans sammenbrudd? I den vakre kvinnens kyss blir han rammet av rekylen fra sin egen allegori. Midt i gemenheten, løgneren og forstillelsen han står overfor, blir han overmannet av sin egen ”forbannede livstørst”, og han mister tankens grep fullstendig.

Besøket av den fremmede

Marerittet, besøket av ”en tredje”, ”et vitne”, mesterlig fremstilt med lyskjeglen på den tomme stolen, har form som hallusinasjon og galskap. Men som psykoanalysen betoner, riktignok på en tørrere måte enn litteraturen, er drømmen bare en fortsettelse av det våkne livet på følelsenes premisser alene, og vi drar drømmen med oss tilbake i våkenlivet igjen.

Skjult bak Ivans intellektuelle Gudsfornektelse ligger en dyp følelse av at Kristus virkelig eksisterer, dog uten å gi fra seg lyd, uten tegn, uten mirakler. Han *må* eksistere. Men i hvilken forstand? Mottoet for romanen, som også er epigrafen på Dostojevskis gravsten, er verset Johannes XII, 24: ”Sannelig, sannelig sier jeg Eder: Hvis ikke hvetekornet faller i jorden og dør, blir det bare det ene korn, men hvis det dør, bærer det megen frukt.”

Sofia Ivanovna, spottende omtalt som ”Skrika”, var den som gav Ivan livets gave, og som falt i jorden og døde da han var fire år. Det som fikk Ivan til å vende tilbake til faderhuset, dette livslystens, løgnens og ydmykelsens hus, var kanskje det svake håpet om at han der skulle gjenfinne spor etter den skjønnheten, godheten og trofastheten han i alle fall delvis erfarte i sine første barneår. Kallenavnet ”Skrika” begynner nå å bringe tanken hen på Jesu skrik på korset, ulikt fortalt hos de fire evangelistene

Men hvis Kristus lever, må sannelig også hans motstander, den fryktelige og kloke selvødeleggelsen ånd eksistere. Fordi så lenge lengselen etter kjærligheten finnes, finnes også skuffelsen, hatet og hevnen. Dersom vi tar dette inn over oss, er vi alle skyldige for hverandre.

Men er også djevelen (og følgelig Kristus) bare et produkt av hans egen fantasi? Det er dette som gjør drømmen til verre enn et mareritt. Et hint om dette gir den fremmede i fortellingen om filosofen som ”forkastet alt – lov, samvittighet, tro”. Når han døde, trodde han alt skulle bli mørkt, og han ble veldig overrasket over at det fantes en herlighet, han måtte bare gå en kvadrillion kilometer først. Plutselig gjenkjente Ivan dette som sin egen fortelling fra

gymnaset. Er den fremmede bare et produkt av hans eget sykelige tankespinn? Er det da han selv som må bære alt dette alene, det gode så vel som det onde? For den forferdelige konsekvensen, hvis Gud er død, hvis han døde på korset, hvis han aldri vendte tilbake etter bortvisningen i Sevilla, er at mennesket er helt alene.

Den unge studenten Ivan ble for alvor kjent så han skrev en artikkel om egne kirkelige domstoler som var slik at så vel kirkens menn som fritenkerne og ateistene trykket ham til sitt bryst. Romanens kulminasjon i Ivans sammenbrudd og mareritt gir fortellingen om Karamasov-familien den samme tvetydigheten. Gud er død, mennesket er alene, Kristus lever i oss, livet og døden er ikke forgjeves.

Det er ikke min skyld/ det er min skyld

Derfor blir det mulig å forstå at Ivan til slutt tar på seg skylden for mordet på faren, o ikke bare fordi han blir forvirret og overbevist av Smerdjakovs insinuasjoner og manipulasjoner om at ”jeg utførte jo bare din vilje”.. Kanskje så Ivan den foraktelige halvbroren i et nytt lys? Kanskje han ser ham som et menneske som det tross alt er verdt å elske, et menneske som fortjener oppreisning for den livslange fornedrelsen som har gjort ham ond og gemen? Kan det til og med tenkes at han ser Smerdjakov som en Judas Iskariot, i den positive forstand: den som er utvalgt til å ofre seg for å utløse at Kristi død som frelse for alle skjedde, for at en ny sannhet skulle bryte frem? De tre tusen rublene som Smerdjakov drar frem fra strømpen som et endelige bevis, og som han så slenger i ansiktet på Ivan – er det ikke noe her som bringer tanken hen på de tredve sølvpengene Judas kastet fra seg før han gikk hen og hengte seg?

Romanen slutter merkelig nok ikke med hav som skjer med Ivan, men med begravelsen til den syke lille Iljusja Snegirjov, han som angrep alle sine skolekamerater i et desperat forsøk på å hevne seg for den fornedrelsen Dmitrij Karamasov har utsatt hans far for. I Iljusjas begravelse, hvor hans tolv kamerater er samlet rundt graven, holder Alyosha tale og strøs brødsmulene ut – som om det var Kristi legeme - til fuglene.

På denne måten kan vi kanskje se Ivan selv som et hvetekorn...

